

С.Д.Сворак, С.М.Дерев'янку

**ОСВІТА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЕЙ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ 40-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 60-Х РР. ХХ СТ. В
ІСТОРИОГРАФІЇ
(продовження)**

Спільним для реферованих у першій половині нашої статті робіт є те, що їх автори не лише обмежуються численним наведенням кількісних показників (це особливо характерно для названої праці О.Я.Завадської) розвитку системи освіти, її матеріально-технічного забезпечення, підготовки і перепідготовки вчительських кадрів, а й вдаються до з'ясування суто педагогічних процесів, аналізують навчальні програми та учбові плани з тих чи інших предметів для окремих класів, аргументують доцільність їх частих змін та уточнень. Однак вийти за межі усталеного в той час погляду на роль школи в суспільстві та вчителя в ній автори не змогли. Узагальнюючи досвід трудового виховання і політехнічного навчання, реорганізації шкільної мережі, підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів і перебудови навчально-виховної роботи, автори дотримувались концепції освіти, яку оприлюднив з'їзд вчителів України (14-16 квітня 1959 р.). Обговоривши доповідь міністра освіти УРСР “Завдання шкіл і вчителів республіки в світлі рішень XXI з'їзду КПРС і Закону про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР”, з'їзд ухвалив звернення до всіх працівників освіти УРСР. У ньому, зокрема, зазначалося: “Піднесемо науково-методичний рівень і ефективність кожного уроку, лабораторної роботи, екскурсії! Широко використовуватимемо в навчально-виховних цілях місцевий матеріал з життя заводів, фабрик, радгоспів і колгоспів. Щоб забезпечити глибокий зміст навчання і виховання, кожний з нас повинен стати справжнім майстром педагогічної справи, проявляти творчу ініціативу, систематично працювати над підвищенням свого ідейно-теоретичного рівня, фахової кваліфікації, оволодівати основами промислового і сільськогосподарського виробництва, широко застосовувати передовий досвід вчителів, педагогічну спадщину Н.К.Крупської, А.С.Макаренка та інших видатних педагогів” [47]. У руслі цієї, черговий раз задекларованої, концепції комуністичної освіти та виховання й викладали її історію впровадження в життя згадані автори.

Акцентуючи увагу на цій обставині, ми не маємо наміру применшувати ефективність і динамізм зазначеної концепції навчання й виховання. Успіхи радянської системи освіти загальновідомі. Однак вона знецінювалася відкиданням ролі й місця у вихованні та навчанні національних аспектів, а її форсована інтернаціоналізація, рівнозначна зросійщенню, відривала систему

освіти від загального контексту суспільно-політичного життя. Для західноукраїнського регіону неадекватність декларації і реальних процесів у житті була особливо рельєфною. Тож про “використання місцевого матеріалу” з життя заводів і фабрик, радгоспів і колгоспів у навчально-виховних цілях без їх відповідного препарування не могло бути й мови. Тому й у реферованих працях національні аспекти, особливо тенденції зросійщення школи в західних областях України, їх авторами обійдені.

Особливою заполітизованістю позначена колективна монографія “Розквіт народної освіти в західних областях України” [48], видання якої приурочене до 40-річчя включення західноукраїнських земель до складу УРСР. Її швидше можна було б характеризувати як посібник пропагандиста, ніж наукове дослідження.

Ключ до сприйняття монографії читачеві й пропагандистові автори заклали у вступному розділі “Щасливі навіки в дружній сім’ї народів-братів”: “Ленінська національна політика КППС забезпечила інтернаціональне згуртування трудящих мас, зміцнила дружбу народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік (підкреслення наше – С.С., С.Д.), яка стала могутньою рушійною силою радянського суспільства, невичерпним джерелом творчої енергії всіх радянських людей у боротьбі за перемогу соціалізму. Ленінська національна політика КППС створила умови для всебічного розквіту радянських соціалістичних націй і дальшого їх зближення (підкреслення наше – С.С., С.Д.). На основі суспільної власності на засоби і знаряддя виробництва, єдності економічного, соціально-політичного і культурного життя, марксистсько-ленінської ідеології, інтересів і комуністичних ідеалів робітничого класу в нашій країні склалася нова історична спільність людей – радянський народ (підкреслення наше – С.С., С.Д.).

Завдяки братерській взаємодопомозі і співробітництву всіх радянських народів, особливо безкорисливій допомозі великого російського народу (підкреслення наше – С.С., С.Д.), усі нації і народності СРСР за короткий строк змогли створити потужну промисловість, високо механізоване сільське господарство, передову культуру і науку” [49].

Ми виділили ті основні компоненти, які властиві реферованій монографії і які мали бути в усіх суспільствознавчих публікаціях, у яких йшлося про радянську добу в історії України. У згаданому ключі відбиралися й відповідні факти. Той самий фактичний матеріал, який міг би спонукати дослідника до інтерпретацій іншого характеру, був, з одного боку, недоступний для нього, а з другого, – зайвий через політичне завдання дослідження.

Промовисті й назви решти розділів монографії: “Великий Жовтень і народна освіта на західноукраїнських землях до возз’єднання з Радянською Україною”, “Становлення і розвиток загальноосвітньої школи в період

будівництва соціалізму”, “Запровадження загальної середньої освіти молоді в умовах розвинутого соціалізму і будівництва комунізму”, “Професійно-технічна освіта”, “Вища і середня спеціальна освіта”. Порушені в монографії окремі складові проблеми викладаються авторами спрощено, однобічно, ніби в реальному житті й не було якихось колізій. Виняток складає II розділ монографії – “Великий Жовтень і народна освіта на західноукраїнських землях до возз’єднання з Радянською Україною”, в якому використані різноманітні документи та матеріали, проблема висвітлюється на широкому тлі суспільно-політичного, економічного й культурного життя, автори послуговуються більш широким спектром методів дослідження. На жаль, цього не можна сказати про решту розділів монографії.

Не втратив значення для дослідників історії розвитку народної освіти в Україні і збірник статей “Школа і життя” [50], що вийшов з друку 40 років тому. Відкривала його стаття міністра освіти УРСР, в якій він розповідав про впровадження виробничого навчання в школах республіки, його динаміку, професійну орієнтацію та кількісні параметри. Крім цього, авторами решти 78 статей були керівники партійних та освітянських органів, директори заводів і голови колгоспів, учні. Серед авторів збірника 16 представляли західноукраїнський регіон. Вони розповідали про організацію виробничого навчання в тій чи іншій школі, зв’язок учнівських колективів з виробництвом, роботу учнівських бригад. Зокрема, 1959 р. в УРСР у 4648 виробничих і 4409 ремонтно-будівельних учнівських бригадах працювало 297 914 школярів [51]. Можна по-різному оцінювати результати трудової діяльності учнівських бригад, як і її роль у вихованні та професійній орієнтації учнів, проте сам факт залучення школярів до суспільно корисних справ, про які йдеться в збірнику, є знаменним. Цим і сьогодні корисний згаданий збірник. У ньому зафіксовані “славні трудові діла школярів України” за 1959 р.: школярі виростили урожай сільськогосподарських культур на площі 107 487 гектарів, виробивши 18 535,6 тисячі трудоднів; виростили 5 мільйонів кролів і 7 мільйонів птиці; збудували 4288 навчальних майстерень, класів, спортзалів, теплиць; виготовили наочних посібників на суму 2 769 000 карбованців; зібрали 214 тонн лікарських рослин; радіофікували і електрифікували 27 тисяч шкільних приміщень і хат колгоспників; зібрали 72,5 тисячі тонн металобрухту; посадили 25 мільйонів плодкових і декоративних дерев [52]. Крім того, з 17 тисяч випускників класів з виробничим навчанням у 1958 р. 7200 одержали атестати та свідоцтва про присвоєння кваліфікації токаря і слюсаря, близько 5 тисяч – механізатора сільського господарства, 550 – електромонтера, 600 – рільника, городника і тваринника [53]. З огляду на сьогоденнішній стан і школи з її виробничим навчанням, і економіки з її реформуванням зафіксовані в реферованому збірнику статей цифрові показники

могли б стати предметом справді наукового аналізу теоретиків та істориків педагогічної науки незалежної України, потреба в якому очевидна.

У цілому ж аналіз як історичної, так і педагогічної (історико-педагогічної) літератури стосовно теми нашого дослідження та його хронологічних і географічних рамок свідчить про те, що процес узагальнення набутого досвіду, його переосмислення все ще попереду, що в цьому плані зроблено лише перші кроки. У зв'язку з цим варто назвати праці В.К.Майбороди, А.М.Алексюка, Б.М.Ступарика і В.Ф.Моцюка, В.Г.Кузя, Ю.Ф.Руденка і З.О.Сергійчука, В.Ф.Паламарчук [54]. Праця В.К.Майбороди становить певний інтерес і для нашого дослідження тим, що в ній з цілісної структури національної освіти виокремлюється надзвичайно важлива її складова частина – проблема становлення і розвитку національної вищої педагогічної освіти в Україні. Автор досліджує еволюцію форм вищої педагогічної освіти, структуру, мережу навчальних педагогічних закладів, зміст та організацію навчання, формування контингенту студентів і педагогічних кадрів у різні періоди, у тому числі й у досліджуваний нами. Варто лише зазначити, що робота вийшла друком 1992 р. і не всі порушені в ній проблеми знайшли належне переосмислення.

Інші, названі вище, праці історико-педагогічного характеру цінні спробою винести з минулого досвіду відповідні уроки, що були б повчальними в процесі нинішнього докорінного реформування усєї системи освіти в Україні. Вони служать для повнішого прочитання праць А.Макаренка, К.Ушинського, В.Сухомлинського; для того, щоб повернути освітянам творчу спадщину визначних українських педагогів Г.Ващенко, С.Русової та інших, використати її при розробці концепції сучасної національної системи освіти й виховання. У цьому плані багатообіцяючою, на наш погляд, є праця В.С.Лутая “Філософія сучасної освіти” [55], рекомендована Міністерством освіти України як навчальний посібник. У передмові читаємо: “При написанні цього першого посібника з філософії освіти автор намагався, наскільки це можливо, спиратися на найважливіші досягнення світової думки з даного предмета, а також включити в нього великий доробок з цієї проблематики видатних педагогів, філософів, психологів, інших вчених, релігійних діячів України і Росії” [56]. І треба відзначити, що автор успішно виконав окреслене завдання. Він не тільки обстоює синергетичну методологію пізнання, а й застосовує її при розв’язанні дослідницьких завдань. “Застосування синергетичної методології для вирішення цієї проблеми (взаємодії двох атрибутивних протилежних властивостей усього буття – руйнуючого і створюючого – С.С., С.Д.) означає, що кожний результат конкретної педагогічної дії потребує негайного аналізу в плані його співвідношення з метою цієї дії. Причому коли такий результат приходить в суперечність з метою дії, то це значить, що дана педагогічна дія як створююча

сила вийшла за свою межу і перетворилась у руйнуючу і що це потребує суттєвих корективів даного процесу педагогічної діяльності і тієї мети, яка його визначає” [57]. Однак, застосовуючи діалектико-синергетичну методологію до вирішення найважливіших проблем педагогіки, автор водночас досить толерантно ставиться до праць інших авторів, підготовлених на інших методологічних засадах, включає їх до списків рекомендованої літератури щодо кожного розділу своєї роботи.

У післямові реферованого посібника автор висловлює сподівання, що вихід його у світ “спонукає до написання інших варіативних курсів з філософії освіти, а можливо, й до згуртування колективу авторів для написання розширеного підручника з філософії освіти, в якому більш систематизовано будуть викладені найважливіші досягнення як світової думки, так і найкращі розробки фахівців України” [58]. Підготовка такого видання вимагатиме від його авторів широкого залучення фактичного матеріалу, оцінок, висновків та рекомендацій дослідників з інших галузей науки, насамперед істориків, соціологів, етнологів, політологів та ін. У свою чергу дослідникам історії розвитку освіти, педагогічної мети та засобів її досягнення в конкретних історичних умовах стануть в пригоді й праці з теорії та історії педагогіки. Цим і корисна праця В.С.Лутая для нашого дослідження.

Ми не ставили перед собою завдання здійснити історіографічний аналіз праць О.Рубльова і Ю.Черченка та Г.Касьянова [59]. Проблем освіти в західноукраїнському регіоні вони не порушують. Однак подана в названій першій книзі інформація про культурно-мистецьке життя у перші повоєнні роки у Львові та про зародження в Україні руху шістдесятників (у другій книзі) дозволяє значно ширше глянути і на стан освіти, школи, учительства в західних областях УРСР у досліджуваній нами період.

Серед дисертаційних робіт, крім згаданої вже дисертації І.Я.Кошарного, в яких порушені питання освіти в західноукраїнському регіоні в окремі періоди, що повністю чи частково входять до хронологічних рамок нашого дослідження, слід назвати кандидатські дисертації В.Літянського, І.Забокрицького, М.Моторнюка, А.Ігнатенка, В.Ракова та С.Сворака [60].

Частина цих дисертаційних робіт, зокрема І.Забокрицького, В.Літянського та А.Ігнатенка, виходить за хронологічні межі нашого дослідження, до того ж чотири з них (окрім робіт В.Літянського та С.Сворака) підготовлені в руслі історико-партійної науки, що в умовах радянської влади відігравала провідну роль в усьому суспільствознавчому циклі дисциплін. У таких роботах не стільки досліджувались існуючі в реальному житті процеси та явища, скільки з цього багатомірного життя вибирались факти для “підтвердження” перетворюючої ролі партії, торжества її “історичних накреслень”, включаючи й систему народної освіти. В історіографічному сенсі ці роботи мало давали для нарощування знань,

а методологічні засади їх підготовки регламентувались основоположним в ті часи принципом партійності науки. Для цих робіт характерний спрощений підхід, одноманітність використаних джерел, у трактуванні яких визначальними були класовий підхід та ідеологічне завдання. Такі недоліки властиві й кандидатській дисертації С.Сворака. Саме ця обставина виявилась однією із причин, що спонукали автора повернутися до цієї теми у нових часових і політичних вимірах та на основі нових методологічних засад.

До історіографічного аналізу нами залучені й публікації двох провідних журналів України історичного та історико-педагогічного характеру, що виходили в досліджуваній нами період, – “Український історичний журнал” та журнал “Радянська школа”. “Український історичний журнал” бере початок свого існування з 1957 р. У тому ж році було випущено три номери. Впродовж 1958-1964 рр. журнал виходив раз на два місяці. З публікацій журналу у 1957-1964 рр. близькими до теми нашого дослідження виявилось близько 30 статей, повідомлень та рецензій.

Опубліковані в журналі статті, в яких тією чи іншою мірою висвітлюються проблеми освіти в західноукраїнському регіоні, не вносять суттєвих доповнень до наявного на той час інформаційного матеріалу. Такий висновок зумовлений тим, що, по-перше, їх авторами виступали ті ж науковці, про праці яких (монографії й дисертації) йшлося вище, а, по-друге, тим, що при підготовці як монографій, так і статей можливості використання ними джерел, відбору архівних матеріалів були однаково обмежені. До наукового обігу ними могли бути введені і вводилися наперед відфільтровані існуючою на той час архівною системою факти.

За таких обставин наше зацікавлення було спрямоване на опубліковані в журналі матеріали інформаційного характеру: звіти про науково-дослідну роботу інститутів, повідомлення про конференції вчителів історії, зустрічі членів редколегії “Українського історичного журналу” з читачами, інформація про обговорення другого тому “Історії Української РСР” науковцями та викладачами-суспільствознавцями провідних наукових центрів України [61]. Проте й у цьому напрямку історіографічного аналізу наша спроба пошуку нових методологічних підходів до оцінки проблем, що складають предмет нашого дослідження, або ж урізноманітнення наукових фактів виявилась непродуктивною. Погляди звичайного вчителя історії (на конференції вчителів історії у м. Станіславі (Івано-Франківську) восени 1960р. [62], наприклад, брало участь 500 чоловік – СС., С.Д.) і вченого Інституту історії АН УРСР на схему й суть українського історичного процесу були тотожні. Інакше й бути не могло, адже ця схема розроблялась і дещо “уточнювалась” у Москві. Як повідомляв журнал українських істориків, над “удосконаленням” того ж другого тому “Історії Української РСР” працювали спільно вчені Інституту історії

АН СРСР та Інституту історії АН УРСР. До того ж, “велике значення для поліпшення тексту II тому “Історії Української РСР”, – відзначалося в журналі, – мали наради, які відбулися в Києві, Харкові, Одесі і Львові, а також обговорення цього видання на нараді старих більшовиків у Москві (підкреслення наше – С.С., С.Д.) [63]. За такої пильної уваги Москви до висвітлення історії України, надто ж суспільно-політичного життя в її західному регіоні у досліджуваній нами період, говорити про плюралізм поглядів дослідників українського історичного процесу не доводиться. Навіть “поліпшення викладання історії в школі” в Україні настало після постанови ЦК КПКР і Ради міністрів СРСР від 8 жовтня 1959 р. (тоді до навчального плану 7-8 класів було включено “елементарний курс історії УРСР” [64] – С.С., С.Д.), а шляхи “удосконалення історичної освіти” визначила постанова ЦК КПКР і Ради міністрів СРСР від 14 травня 1965 р. (тоді курс історії УРСР в школах України було замінено курсом історії СРСР і УРСР [65] – С.С., С.Д.). Варто лише зазначити, що обидві акції – як “поліпшення”, так і “удосконалення” – започатковані Академією педагогічних наук РРФСР.

Цікавою з історіографічної та історіософської точки зору виявилась невеличка публікація А.Кольчука “Багато галасу даремно” [66], в якій йшлося про участь у роботі XI Міжнародного конгресу істориків у Стокгольмі кількох істориків з української діаспори. У виступах на конгресі, як подає журнал, вони “силкувалися довести, що Київська Русь не була коліскою братніх народів – українського, білоруського та російського” [67], а також звеличували “роль зрадника українського народу Мазепи” [68]. “Підтримані деякими буржуазними вченими, українські зарубіжні дослідники, – продовжував автор публікації, – хотіли створити враження, нібито українська буржуазна історіографія переживає нині мало не добу Ренесансу, перебуває в стані розквіту і т.д.” [69].

Про можливість збагачення історичної науки, особливо при висвітленні подій новішого часу, розширення аспектів досліджень розмірковував на сторінках журналу і Ф.П. Шевченко [70]. Хоч стаття і мала назву “Історична наука і сучасність у світлі рішень ХХІ з’їзду КПКР”, вона спонукала істориків до роздумів. Звертаючи увагу на важливість використання для наукового аналізу архівних матеріалів, у тому числі й поточних архівів, матеріалів періодичної преси, автор писав: “Напевно, доведеться знайти також інші форми і можливості для безпосереднього ознайомлення з дійсністю, ввійти в прямий контакт з творцями історії. Безпосереднє вивчення життя, контакт з людьми дадуть багато історичу, підкажуть йому нові теми, розширять аспект дослідження, сприятимуть збагаченню науки фактами, які не знайшли свого відображення в інших джерелах” [71].

Сьогодні зайвою була б спроба гадати над мотивами, які спонукали автора статті до таких міркувань. Однак викладений ним погляд на завдання історичу

висвітленні подій новітнього часу приваблює. Інша річ, що в статті йшлося про можливість й завдання, реалізувати які в той час не дозволяла ні існуюча “радянська історична школа”, ні її методологія й методика. З цієї ж причини, на наш погляд, не зміг впродовж багатьох років реалізувати свої можливості і “Український історичний журнал”.

Гнітюче враження залишає аналіз публікацій журналу “Радянська школа” – органу Міністерства освіти УРСР. Покликаний розкривати суть, мету, завдання і закономірності виховання, його роль в житті суспільства й розвитку особи, журнал у досліджувані нами роки фактично був перетворений у політичний довідник для працівників освіти, вчителів. Кожен номер журналу, а нами проаналізовано їх більше 100, відкривався передовою чи редакційною статтями, присвяченими черговим рішенням партійних та радянських органів, річницям революційних подій, ювілеям партійних та радянських діячів. У 1950 р. наприклад, перший номер журналу відкривався статтею “Вибори до Верховної Ради СРСР – торжество радянської демократії”, № 2 – “Великий основоположник комуністичного виховання підростаючого покоління”, № 3 – “Відносно марксизму в мовознавстві”, № 4 – “Сталінське піклування про народну освіту”. У другому номері журналу за той же 1950 р., наприклад, майже половину його обсягу займають такі статті: “Великий основоположник комуністичного виховання підростаючого покоління” Г.Боришпольця, “Могутнє джерело виховання народних мас” С.Клітарєва, “Виховуємо учнів на біографіях Леніна і Сталіна” П.Несенюк, “Видатний організатор нової комуністичної культури” У.Тертичного.

Проблеми теорії виховання, дидактики, школознавства рідколегія журналу (головними редакторами “Радянської школи” у досліджуваній нами період були: С.Філіпов, С.Чавдаров, М.Грищенко, Г.Пінчук, С.Астряб – С.С., С.Д.) штучно “прив’язувала” до тих чи інших політичних акцій, ініційованих вищими партійними інстанціями. 1954 рік, зокрема, проходив під знаком всенародного святкування 300-річчя возз’єднання України з Росією. Тож і в журналі “Радянська школа” ця тема була домінуючою. П’ятий номер журналу, за винятком однієї статті, було присвячено “українсько-російському єднанню”. Цю ж тему “поглиблювали” автори і наступного номеру. У ньому були опубліковані статті У.Дем’янчук “Братнє єднання культур російського і українського народів”, Т.Ігнатівської і О.Ломазової “Виховання піонерів в дусі дружби народів” та “оригінальна”, на наш погляд, стаття С.Бабенка і Є.Сульженко “Російсько-українські зв’язки в методиці викладання фізики”.

Значне місце на сторінках “Радянської школи” займали проблеми викладання історії в школі. За 1950-1955 рр. на цю тему в журналі було опубліковано 25 матеріалів. Переважна більшість з них була присвячена методиці вивчення різних тем з історії СРСР та всесвітньої історії, і лише в шести

публікаціях йшлося про вивчення історії України. За вказані роки в “Радянській школі” не було опубліковано ні однієї статті з історії західноукраїнських земель, а проблеми освіти в західноукраїнському регіоні розглядалися лише в трьох публікаціях. У статті У.Краглика, зокрема, йшлося про розвиток народної освіти в Тернопільській області (1954. – №5. – С.44-48), а в статтях М.Бойка (1955. – №6. – С.15-20) та А.Гончаренка (1955. – №6. – С.20-25) – в Закарпатті.

На початку 60-х рр. на сторінках журналу частіше почали друкуватися автори із західних областей. Пояснюється це, на нашу думку, насамперед “втихомиренням” краю, наслідком якого стало зміщення тут позицій партійно-радянського режиму, а отже, й радянської системи освіти. В одному лише №12 журналу за 1962 р. було надруковано статті чотирьох авторів із західних областей України (це більше, ніж в усіх журналах за 1950-1955 рр.).

Завершуючи короткий огляд журналу “Радянська школа” за досліджуваний нами період, можна зробити висновок, що журнал був далекий від ролі і функцій рупора педагогічної думки в Україні, швидше, навпаки, він був перетворений в орган політичного інструктування учителів, всіх працівників освіти. Його авторитет серед учителів і вплив на стан справ в освіті були мізерними.

Серед праць, які ми відносимо до третьої групи, нашу увагу привернули ті, автори яких представляють українську діаспору і безпосередньо чи дотично порушують питання освіти в західних областях України досліджуваного періоду або ж в цілому по УРСР. Поміж них виділимо роботи Г.Костюка, Д.Лобая, Р.Смаль-Стоцького, С.Галамая, І.Коляски та науково-популярний збірник “Російщення України” [72]. Першою ми назвали працю Г.Костюка, тому що, по-перше, в четвертій частині його праці – “Від доби терору до смерті Сталіна (1940-1953)” – йдеться про духовне життя українського народу з часу возз’єднання Західної України з УРСР до 1953 р. включно, а, по-друге, з огляду на досить примітне, з нашого погляду, зауваження автора історіографічного характеру. У “Слові від автора”, датованому 5 травня 1995 р., яким відкривається українське видання книги (англійською мовою праця Г.Костюка опублікована 1960 р. – С.С., С.Д.), автор пише: “У цих моїх давніх публікаціях компетентний читач сучасної України зустрине чимало тверджень і припущень, заснованих не на реальних архівних документах, а, сказати б, на умоглядних, чисто логічних, а інколи й інтуїтивних висновках, базованих лише на офіційних радянських публікаціях чи урядових постановках” [73].

Самокритичне визнання Г.Костюка щодо браку повнішої інформації про становище в Україні (про доступ до архівних джерел говорити взагалі не доводиться - С.С., С.Д.) робить зайвою оцінку з нашого боку повноти та репрезентативності використаних зарубіжними дослідниками історичних

джерел. Такими здебільшого є повідомлення радянської преси, опубліковані постанови партійних органів, дані офіційної статистики. Однак, якщо вклад дослідників з діаспори у справу збільшення кількості документального матеріалу, яким могла б сьогодні оперувати українська історична наука, є незначним, то за методологічними підходами та багатством застосованих методів дослідження їх праці є надзвичайно цінними.

Не є винятком і згадана праця Г.Костюка. Аналізуючи духовне життя в повоєнній Україні, автор приходить до висновків, які з погляду історичної ретроспективи й сьогодні вражають своєю проникливістю в суть проблеми та точністю. Зокрема, адекватним до тогочасних умов праці вчених та діячів культури УРСР можна вважати означений Г.Костюком обов'язковий для них всіх "Поліційний декалог", особливо ті з його положень, що стосувались методу соціалістичного реалізму, більшовицької партійності, непохитності дружби українського і російського народів та ін. [74]. Оригінальними є й міркування автора щодо ліквідації українського церковного життя, посилення боротьби проти українського та єврейського націоналізму. Водночас запропонована у той час оцінка намірів дій Л.Берії, який, за словами автора, домагався "припинення ненависної всім народам русифікації й натиску зверху", "національну політику не на письмі, а на ділі проводити відповідно до букви й до параграфів республіканських та союзної конституцій" [75], виявилася, як це сьогодні очевидно, хибною, необґрунтованою.

Цікаві спостереження за явищами суспільно-політичного життя в УРСР, що є предметом і нашого зацікавлення, подає в названій вище праці С.Галамай. Його критика концепції нової історичної спільності – радянський народ, як і етнопсихологічний аналіз політики двомовності в СРСР, а також інших складових частин теорії і практики національної політики КПРС, подана в контексті європейських і світових реалій, із залученням висновків багатьох дослідників феномену нації, рушійної сили національної ідеї [76].

До цих проблем, але на значно ширшому суспільно-політичному тлі, звертається й Д.Лобай [77]. Автор проаналізував радянську пресу, здебільшого за 1946-1947 рр., зокрема газети "Правда", "Правда України", "Радянська Україна", "Літературна Україна", "Молодь України", "Радянське мистецтво", "Львовская правда", а також журнали "Вітчизна", "Дніпро", "Барвінок", "Перець", "Радянський Львів" та окремі прорадянські газети Канади. З опублікованих у цих газетах та журналах постанов ЦК КПРС і ЦК КПУ, передових, редакційних та авторських статей вимальовується їх спустошливий вплив на творчість українських вчених, діячів літератури та мистецтва. Всі праці з історії України, історії української художньої літератури, історії театру створені в період війни і зумовлені нею поступки і відносні свободи у національному питанні з

боку Москви піддавалися нищівній критиці, розцінювалися як такі, що просякнуті духом і методологією українського буржуазного націоналізму. За зумовлені війною певні поступки у перші повоєнні роки, як це видно з праці Д.Лобая, партія брала реванш на розгорнутих нею історичному, культурному, мовному та багатьох інших “фронтах”. Ревізії й анафемі піддавались не тільки колективні праці, а й творчий доробок окремих українських інтелектуалів. Якщо “недоліки” першого тому “Історії України”, “Короткого курсу історії України” та “Нарисів історії української літератури” обговорювалися загальними зборами відділу суспільних наук Академії наук УРСР, то твори українських майстрів слова (О.Кундзіча, А.Головка, О.Копиленка, Остапа Вишні, О.Бродського, І.Муратова, О.Юшенка, П.Дорошка, І.Вергана, А.Малишка, М.Стельмаха та інших – С.С., С.Д.) розпинали “критики” в “Літературній Україні” (Є.Адельгейм) та “Радянській Україні” (С.Крижанівський), а “національну обмеженість” в картинах художників І.Шульги (“Пісня запорожців”, “Кобзар”), Г.Світлицького (“Рідний край”), В.Мироненка (“Моя Україна”), С.Шишка (“Селянське подвір'я”) викривало “Радянське мистецтво” (Л.Владич) [78].

Праця Д.Лобая цікава ще й тим, що в ній автор проаналізував партійні постанови та застереження щодо ідейно-політичного спрямування вказаних журналів і газет і водночас показав їх роль в “очищенні” всіх ділянок науки й культури від впливу українського буржуазного націоналізму, у подоланні аполітичності науковців та творчої інтелігенції УРСР. Книга Д.Лобая поряд з тим, що подає специфічний матеріал для можливих нових інтерпретацій, якими може слугувати сучасна українська історіографія, і сьогодні може бути своєрідним посібником спеціального курсу у вузах гуманітарного профілю про антиукраїнську спрямованість політики тоталітарного режиму у досліджуваний нами період. Крім того, хоч у дев'ятому розділі книги Д.Лобая – “Чистка у Львові і російщення Західної України” [79] – лиш опосередковано йдеться про освіту в західноукраїнському регіоні, спостереження й висновки автора доповнюють наше уявлення про стан школи, який не можна розглядати поза контекстом всього суспільно-політичного життя краю.

Широтою погляду на проблеми української молоді, у тому числі й учнівської та студентської, виділяється й праця В.Гришка [80]. Суспільно-політичне життя в УРСР він розглядає у контексті тих процесів, що стали можливими в СРСР та “країнах народної демократії”, зокрема в Польщі та Угорщині, після смерті Сталіна та критики культу його особи. Для нашого дослідження безпосереднє відношення мають висвітлені в реферованій книзі В.Гришка дії ОУН-УПА, спрямовані проти зросійщення шкільництва в західних областях України. Йдеться, зокрема, про шкільну акцію націоналістичного підпілля у 1948-1949 рр., під час якої, як стверджував В.Гришко, “українське

революційне підпілля фактично взяло під свій морально-політичний контроль діяльність шкіл, зокрема сільських, у західноукраїнських областях, і під свій ідеологічний вплив учительство тих шкіл [81]. Наявні в нашому розпорядженні архівні документи, доступ до яких став можливим у наш час, дають змогу конкретизувати зміст і розмах згаданої акції, а, отже, й інтерпретувати проблему шкільництва того часу більш об'єктивно.

Перехресне вивчення джерел підтверджує ще одну досить важливу інформацію В.Гришка, яка стосується політичної акції “проти примусового рекрутування української молоді в “трудоі резерви” та на захист тих юнаків, що втікали з рабських фабрично-заводських і ремісничих “училиш” [82]. Правомірним, на наш погляд, є й висновок автора про те, що в житті української молоді “на переламі 40-х і 50-х років був усе більш помітний процес взаємопроникнення впливів і усучільнення ідейного обличчя молоді давно підсоветської й молоді недавно підсоветської частин України” [83]. Цьому сприяло, зазначав В.Гришко, й те, що молодь із західноукраїнських земель направлялася у вузи та училища східних областей України і навпаки. Водночас окремі положення книги В.Гришка викликають сумнів, не підтверджуються іншими джерелами. Зокрема, сумнівною, на наш погляд, є спроба автора пов'язати факт посилення русифікації, у тому числі й західноукраїнських земель, на початку 50-х рр. з особою Л.Мельникова, або ж одностороння оцінка В.Гришком проблеми участі української молоді в освоєнні цілих земель [84]. І нарешті, відзначимо, що автор, наводячи цікавий матеріал на доказ “кризи комунізму на переломі 1956-1957 рр.”, все ж на нашу думку, видає бажане за дійсне, коли твердить, що на той час “в своїй боротьбі за душі молоді більшовизм таки дійсно зазнав повного краху (підкреслення В.Гришка – С.С., С.Д.). З огляду на подальший хід подій, вплив на них ХХІІ з'їзду КПРС, такий висновок видається передчасним.

Майже всі дослідники з діаспори тією чи іншою мірою порушували в своїх працях проблему русифікації України як за часів Російської імперії, так і в радянську добу. Окремі ж із них оприлюднили мовознавчі праці. Зокрема, такими є праці Р.Смаль-Стоцького [86] та науково-популярний збірник “Російщення України” [87], в якому опубліковані статті Л.Полтави, В.Давиденка, І.І.Уріна, Б.Романенчука, Б.Берета. Вони розглядають широкий діапазон мовознавчих питань, аналізують словниковий склад української мови, термінологію, лексику, синтаксис, правопис та ін., здебільшого порівнюючи їх з російською мовою. Причому йдеться і про русифікацію всіх сфер життя в Україні, починаючи з часів Петра І, і про русифікацію самої української мови. Цікавими є міркування Б.Романенчука щодо самого терміну “русифікація” [88] та його аргументи на користь терміну “російщення”. Назва збірника, про який йдеться, свідчить, що його редакційна колегія (І.Білинський, С.Вожаківський, М.Чировський) та

головний редактор Леонід Полтава поділяють погляд Б.Романенчука, назвавши збірник “Російщення України”. Порушені в названих працях проблеми мови, у тому числі й періодичних дискусій навколо неї, як довоєнних, так і повоєнних, для досліджуваного нами регіону та історичного періоду завжди були вельми актуальними, не втратили вони свого значення й сьогодні.

На відміну від усіх праць зарубіжних українських дослідників, в яких питання освіти розглядалися як складові частини більш ширших проблем, робота І.Коляски [90] повністю присвячена аналізу процесу становлення й розвитку радянської системи освіти. Відразу відзначимо, що до особливостей її становлення та розвитку в західноукраїнському регіоні автор властєє лише епізодично, наводячи окремі приклади в західних областях УРСР [90]. Але у досліджуваний нами період питання освіти у західних областях України мало особливості насамперед суспільно-політичного характеру. Тут, у західноукраїнському регіоні, піддавалися критичному аналізу не тільки і не стільки критерії організаційного та кількісного характеру, скільки суспільнозначимі. Тобто йшлося перш за все про те, наскільки система освіти, мережа шкіл, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів сприяла збереженню і розвитку національної мови, культурної та мовної ідентичності українців. З огляду на предмет нашого дослідження, в роботі І.Коляски відсутні будь-які кількісні чи якісні показники стану освіти в досліджуваний нами період. Цим наше дослідження принципово відрізняється від змістовної та аргументованої праці І.Коляски. Водночас методологічні підходи автора реферованої праці, фактичний матеріал щодо стану освіти, зокрема україномовної в цілому по УРСР, уважно аналізувалися нами і стали в нагоді для нових інтерпретацій суті і спрямованості радянської системи освіти у 1944-1964 рр.

І.Коляска розгляд проблеми освіти в УРСР розпочинає з ленінської концепції розв'язання національного питання. У ній домінуючим було питання вільного розвитку, захисту і використання мов. Автор подає цю концепцію з посиланням на праці В.Леніна та відповідні постанови до 1923 р., прослідковує своєрідну трансформацію поглядів партійної еліти після смерті В.Леніна на цю проблему, наводить багатий фактичний матеріал на підтвердження політики русифікації в усіх сферах суспільно-політичного життя, яка здійснювалася тоталітарним режимом не тільки щодо України, а й щодо інших республік СРСР з початку 30-х рр. Цікавими, на нашу думку, є оцінки й висловлювання І.Коляски щодо проблем освіти в 20-х рр. коли здійснювалася “політика коренізації”, тобто політика законодавчого забезпечення розвитку національних культур, а, отже, й мов усіх народів, що об'єдналися в СРСР, та щодо рішучої зміни курсу ВКП (б) з початком 30-х рр. у цій сфері. Автор наводить численні факти, доступні для нього в 1963-1965 рр. (коли він працював в Україні над окресленою проблемою),

що свідчать про планомірний та масовий наступ шовіністичних сил на все національне в республіках Союзу РСР, насамперед на мову.

Праця І.Коляски корисна ще й тим, що в ній проблема освіти в УРСР, зокрема мовна політика, розглядається в контексті світового досвіду. Автор наводить конкретний фактичний матеріал щодо функціонування системи освіти в Швейцарії, Бельгії, Німеччині, Італії, Туреччині, Канаді, Югославії та інших країнах, якою забезпечено вільний розвиток культур і мов національних меншин цих країн. І.Коляска пише: “Принцип права до вільного розвитку національних культур усіх народів і меншин, наріжним каменем якого є освіта рідною мовою, має майже універсальне визначення і схвалення... Є небагато прикладів заперечення цього принципу, а найбільш розлогий – це росіяни, які сьогодні є найбільшими гнобителями... не тільки малих меншин, що заселяють СРСР, але також історично оформлених і культурно розвинутих націй, найбільшою з яких є 40-мільйонна Українська нація” [91].

Звичайно, сьогодні, коли дослідникам стали доступними архівні матеріали, оцінки й висновки І.Коляски можуть видатися малозначущими, але врахуємо, що до них автор дійшов більш як 30 років тому. Його тогочасні інтерпретації, хоч і базувалися на обмеженому колі джерел, насамперед архівних, були новим словом в історіографії досліджуваної проблеми. На жаль, як уже було сказано, І.Коляска не мав можливості скористатись, хоч би якоюсь мірою, навіть офіційною статистикою щодо стану освіти в західних областях УРСР у повоєнні роки, тому й своєрідність цього регіону України не знайшла свого відображення в реферованій праці.

Суспільно-політичне життя в західноукраїнському регіоні в перше повоєнне двадцятиріччя досліджували також О.Субтельний, А.Жуковський та І.Лисяк-Рудницький [92]. Для їхніх праць характерний широкий, “світовий” погляд на історію Української РСР поряд з введенням до наукового обігу доступного для авторів фактичного матеріалу, у тому числі й із сфери освіти періоду нашого дослідження, автори вдаються до ґрунтовних узагальнень в історичній ретроспективі та оригінальних припущень на майбутнє. Саме такий підхід до висвітлення схеми українського історичного процесу в минулому та сміливими прогнозами на майбутнє відрізняє праці згаданих авторів від переважної більшості досліджень радянських істориків.

Таким чином, здійснений нами історіографічний аналіз дає підстави для певних висновків. Головний з них полягає в тому, що й до цього часу проблема становлення та функціонування радянської системи освіти в західноукраїнському регіоні не стала предметом справді наукового об’єктивного аналізу. Наявні праці, автори яких вдавалися до спроб її дослідження, мають суттєві недоліки як фактологічного, так і методологічного характеру. Зумовлені вони пануючою в

суспільствознавстві до недавнього часу єдиною марксистсько-ленінською методологією, визначальним у якій був принцип партійності, класового підходу в оцінці явищ та процесів. Поряд з цим на науковому рівні і спрямованості досліджень суттєво позначалися принципи формування джерельної бази, на якій вони проводились. Про репрезентативність джерел, доступних для дослідників, про принцип оптимізації обсягу інформації взагалі говорити не доводиться. А вже від самого початку їх формування на ідеологічних засадах режиму провадилась відповідна класифікація джерел. Значна частина відразу відфільтровувалась і ставала недоступною для аналізу, направлялась на спеціальне зберігання у так званих "окремих папках". Натомість архівні сховища переповнювались односторонніми, ідеологічно "витриманими" джерелами. При таких методах і прийомах комплектування джерельної бази, корпусів документів втрачала будь-який сенс система поєднання суцільного і несуцільного (відбіркового) вивчення джерел з теми дослідження. Отримання сукупності наукових фактів (суттєвих і взаємопов'язаних), на основі яких автор інтерпретував би досліджувані явища, виключалось. Це підтверджується й проведеним вище аналізом публікацій радянських авторів з проблем освіти в західноукраїнському регіоні у досліджуваній нами період. Виняток, як свідчить той же аналіз, складають праці, опубліковані в умовах державної незалежності України.

Появі справді наукових праць з досліджуваної, як і з інших, проблеми не спроможна була зарадити й історіографія. Мета історіографічного дослідження полягає в тому, щоб простежити розвиток історичної думки, процес створення наукових праць, підготовку кадрів істориків, стан пропаганди історичних знань. Радянська історіографія декларувала таку мету. Однак досить проаналізувати хоча б одне найавторитетніше за радянських часів видання історіографічного характеру [92], щоб переконатись, що вплив подібних видань на стан та розвиток історичної науки в УРСР був мінімальним.

Щодо праць з української діаспори, то впадає у вічі їх вкрай обмежена (через різні обставини) джерельна база. Вони змушені були задовольнятися лише опублікованими джерелами та офіційною статистикою. Проте, на відміну від радянських авторів, вони змогли ввести до наукового обігу такий своєрідний матеріал, яким є повідомлення оглядачів і кореспондентів багатьох газет і журналів, акредитованих у Москві, таких, як, наприклад, Геррісон Є. Сейлсбері, Гаррі Швори, В.Фелікс та ін. Крім того, методологічні засади праць зарубіжних українознавців далекі від будь-яких ідеологічних обмежень і спрямувань. Їх теоретичну базу складала філософія визначних мислителів і вчених світу, а досліджувані проблеми розглядалися на широкому історичному та географічному тлі, в контексті соціально-економічних та політичних реалій.

Наш час, в якому, з одного боку, стали доступними для аналізу і в Україні праці зарубіжних українознавців, а з другого, – з'явилася можливість критичного аналізу публікацій радянських вчених, створює сприятливі умови для своєї інтеграції концепцій та оцінок зарубіжної, радянської та пострадянської історіографії досліджуваної проблеми, їх критичного аналізу (який ґрунтується на широкому доступі до архівних джерел) та вільного співставлення світоглядних позицій авторів наявних у нашому розпорядженні праць.

47. З'їзд вчителів Української РСР. – К.: Рад. школа, 1960. – С.172.

48. Розквіт народної освіти в західних областях України. – К.: Рад. школа, 1979.

49. Там само. – С.20.

50. Школа і життя. – К.: Рад. школа, 1959.

51. Там само. – С.9.

52. Там само. – С.12.

54. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.). – К.: Либідь, 1992; Алексюк А.М. Педагогіка вищої школи: Курс лекцій. – К., 1993; Ступарик Б.М., Моцок В.Ф. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772-1939). – Коломия: Вік, 1995; Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчук З.О. Основи національного виховання. – Умань, 1993; Паламарчук І.Ф. Іноваційні процеси в педагогіці // Педагогічні іновації в сучасній школі. – К., 1994.

55. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти. – К.: Магістр-S., 1996.

56. Там само. – С.8.

57. Там само. – С.81.

58. Там само. – С.9.

59. Рубльов О.С., Черненко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20-50-ті роки ХХ ст. – К.: Наук. думка, 1994; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К.: Либідь, 1995.

60. Литянский В.В. Развитие общеобразовательной школы на Дрогобиччине за годы Советской власти (1939-1959). Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1961; Забокритский И.Я. Коммунистическая партия в борьбе за развитие социалистической культуры в западных областях УССР за годы Советской власти (1939-1959). Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1961; Моторнюк Н.М. Партийные организации Украины в борьбе за осуществление ленинских принципов укрепления связи школы с жизнью в период между XX и XXII съездами КПСС (1956-1961). Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1962; Игнатенко А.П. Деятельность партийных организаций западных областей Украины по развитию народного образования (1961-1966). Автореф. дис... канд. ист. наук. – Львов, 1967; Раков В.С. Деягельность Коммунистической партии

України по розвитку народного образования (1956-1961). На материалах западных областей республики. Автореф. дис... канд. ист. наук. – Львов, 1970; Сворака С.Д. Развитие народного образования на Украине в период завершения строительства социализма (1956-1971). На материалах западных областей Украинской ССР. Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1986.

61. Див. наприклад // Укр. істор. журнал. – 1959. – №2. – С.154-158; №3. – С.164-165; 1961. – №2. – С.160; 1964. – №2. – С.151; 1965. – №11. – С.77-78; та ін.

62. Там само. – 1961. – №2. – С.160.

63. Там само. – 1959. – №2. – С.154.

64. Там само. – 1960. – №1. – С.89.

65. Там само. – 1965. – №11. – С.77-78.

66. Там само. – 1961. – №3. – С.140-141.

67. Там само. – С.140.

68. Там само. – С.141.

69. Там само. – С.140.

70. Там само. – 1959. – №3. – С.3-13.

71. Там само. – С.13.

72. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). – К.: Смолоскип, 1995; Лобай Д. Непереможна Україна. Факти з совітських видань про боротьбу Москви з українським націоналізмом на культурному фронті по Другій світовій війні. – Вінніпег, 1950; Смаль-Стоцький Р. Українська мова в советській Україні. Друге поширене вид. – Нью-Йорк – Торонто – Сідней – Париж, 1969; Галамай С. Боротьба за визволення України. 1929-1989. – Торонто – Нью-Йорк, 1991; Коляска І. Освіта в Радянській Україні / Пер. з англ. з доп. і дод. – Торонто, 1970; Російщення України: Науково-популярний збірник / Гол. ред. Леонід Полтава/. – Нью-Йорк, 1984.

73. Костюк Г. Сталінізм в Україні. – С.8.

74. Там само. – С.414-415.

75. Там само. – С.420-421.

76. Галамай С. Боротьба за визволення України. – С.189-202; 240-252.

77. Лобай Д. Непереможна Україна. Факти з совітських видань про боротьбу Москви з українським націоналізмом на культурному фронті по Другій світовій війні. – Вінніпег, 1950.

78. Там само. – С.87; 92-95; 128-132.

79. Там само. – С.155-198.

80. Гришко В. Молода Україна пореволюційного сорокаліття під Советами. Загальний огляд і деякі підсумки боротьби за молодь та боротьби молоді в підсоветській Україні за 40 років (1918-1958). // Україна. – 1958.

81. Там само. – С.158.

82. Там само. – С.160.
83. Там само. – С.161.
84. Там само. – С.211, 177.
85. Там само. – С.183.
86. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні. Друге поширене вид. – Нью-Йорк – Торонто – Сідней – Париж, 1969.
87. Російщення України. Науково-популярний збірник. – Нью-Йорк, 1984.
88. Там само. – С.133-135.
89. Коляска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації / Пер. з англ. з доп. і дод. – Торонто, 1970.
90. Там само. – С.51, 55, 59, 123, 175.
91. Там само. – С.168.
92. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991; Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів: Вид-во НТШ, 1992; Лисяк-Рудницький І. Історичне есе: В 2-х т. – Т.2. – К.: Основи, 1994.
93. Див. Историография истории Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1986.

S.M. Derevyanko, S.D. Svorak
WESTERN UKRAINE'S EDUCATION IN THE LATE 1940S EARLY 1960S AS
A FOCUS OF HISTORIOGRAPHY.

The paper attempts to evaluate methodologic approaches and major research efforts by foreign. Soviet, post-Soviet scholars focusing on the role of education and its development in the destalinization period. In spite of different views held by scholars, limited access to original sources and records, and the shortcomings of the previous and current historiographic studies, it is highly expedient to integrate their positive elements into Ukrainian historiography.